

**Eduard Zvarichuk, Diana Tolstopiatova**

**ECONOMICAL CONDITION OF THE CATHOLIC CHURCH IN PODILLIA  
(SECOND HALF XIX – EARLY XX CENTURY)**

*This article explores the economic situation of the Catholic Church and attempts to limit by Russian authorities. Besides analysis of legislative acts regulating economic relations between the Catholic Church with the Russian authorities.*

*Key words: economic situation, Podillia, Catholic Church, the Russian authorities, legislation.*

**УДК 94(477.82)**

**Володимир Стародубець, Галина Стародубець**

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕРКОВНО-ПАРАФІЯЛЬНОЇ ШКОЛИ  
ВОЛИНСЬКОГО СЕЛА XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ**

*У статті, на прикладі с. Голибіси колишньої Волинської губернії, розглядається система функціонування церковно-парафіяльних шкіл. Звертається увага на особливості організації у них навчально-виховного процесу. Показано умови праці парафіяльних учителів, зроблено спробу виокремити мотивацію сільської дитини до навчання.*

*Ключові слова: церковно-парафіяльна школа, Голибіси, священнослужителі, Кременецький повіт, волинське село.*

З огляду на зміни, що відбуваються упродовж останніх десятиріч практично в усіх сферах життя українського суспільства все більше звертається до традиційної української духовності. За сучасних умов у наукових колах значно поширився інтерес до мікроісторії – минулого регіону, міста чи села. В центрі уваги історика-науковця, поряд з визначними постаттям, перебуває пересічна людина в умовах конкретно-історичного буття. В силу низки об'єктивних причин, соціальна історія практично перебувала поза полем зору вітчизняних дослідників радянського періоду. Проте, як слушно зауважує Р.Еванс, "саме взаємодія індивіда з його або її обставинами і робить вивчення людей минулого таким захоплюючим. Постмодерністська історія повертається до індивіда, до людського фактора в історії на всіх рівнях, відновлює рівновагу – і є в цьому відношенні великим здобутком" [1, с. 150]. Краєзнавчі дослідження дають можливість глибше та ґрунтовніше дослідити та проаналізувати мозаїку різнопланових локальних процесів, які супроводжували історичний розвиток держави в цілому у той чи інший відрізок часу.

Одним із важливих напрямків загального краєзнавства України є педагогічне, під яким розуміється "сукупність національного, регіонального, народного й науково-педагогічного досвіду, спрямованого на морально-духовний розвиток особистості дітей та молоді і підготовки їх до життєтворчості та життєдіяльності" [2]. Історія розвитку освіти Волинського регіону стала предметом наукових пошуків багатьох вчених істориків та педагогів, зокрема Житомирщини, Рівненщини та Волині. Помітний внесок у розвиток педагогічного та історичного краєзнавства внесли такі дослідники, як Н.Сейко, Л.Єршова, С.Коляденко, М.Киричук, Н.Рудницька та інші [3]. У своїх працях, зважаючи на широко представлене у регіоні національне різноманіття, вони розкривають особливості розвитку жіночої освіти на Волині, добротності, структури освітніх закладів.

Мета нашої статті – на підставі архівних джерел дослідити окремі фрагменти з історії одного з малих волинських сіл під назвою Голибіси, розкрити особливості формування тут освітньо-культурного простору та роль і місце у ньому місцевих мешканців.

Село Голибіси силою обставин від часу свого творення розміщувалося на окраїнах великих адміністративних одиниць: будь-то Великого Князівства Литовського, Польської держави, Російської імперії чи СРСР. Тепер воно є складовою частиною Шумського району Тернопільської області. У досліджуваній нами період – друга половина XIX – початок XX ст. – входило до складу Кременецького повіту Волинської губернії.

Одним із найбільш важливих складових сільської історії є діяльність місцевої школи, яка до Першої світової війни мала статус однокласної церковно-парафіяльної та школи грамоти. Відкрита вона була 11 листопада 1886 р. з ініціативи тодішнього місцевого священика Олександра Ксенофонтівича Савлущинського. Першим учителем був Роман Ярощук, селянин із сусіднього села Брикова, котрий закінчив місцеву Свято-Кирило-Мефодіївську школу. Оскільки на той час вона була помітним осередком освіти в регіоні й у її стінах виховувалися декотрі з майбутніх голибіських учителів, коротко зупинимось на її історії. Школа була відкрита у 1873 році за сприяння місцевої

поміщиці Антоніни Дмитрівни Блудової, дочки знаменитого державного діяча Російської імперії, міністра внутрішніх справ графа Дмитра Миколайовича Блудова. Вона мешкала у своєму помісті, у Брикові і, будучи не тільки освіченою жінкою, але й, напевно, лібералкою за поглядами та внутрішніми переконаннями, передала селянському товариству частину свого будинку під шкільне приміщення. Власне завдяки цьому стало можливим відкриття тут у 1873 році школи для місцевих дітей.

Будучи вчителем Голибиської церковно-парафіяльної школи, Роман Ярощук за свою роботу отримував від сільської громади 60 крб. щороку і вона ж забезпечувала його харчами. Школу відвідувало 36 дітей – 30 хлопчиків і 6 дівчаток[4]. Треба зауважити, що на той час серед близько десяти однокласних церковно-парафіяльних шкіл Шумської волості Голибиська була однією з найбільших. Так, у 1912 році у ній навчався 51 школяр, тоді, як у школах найбільших сіл волості – Кордишівській та Андрушівській – по 48. Найбільше учнів мала Суразька – 55. У решті шкіл – менше 47.

Шкільне приміщення було мало пристосованим для проведення у ньому занять з дітьми. Так, у матеріалах кожного зі звітів про стан церковно-парафіяльної школи с. Голибіси, четвертого благочинного округу Кременецького повіту другої мирової дільниці Шумської волості упродовж 1895–1912 рр. підкреслюється, що будівля школи, хоча і "власна, але незручна, внаслідок сирості згнила підлога і гниють стіни, крізь штукатурку у великій кількості росте губка, тому все, що є в класі гниє і псується, особливо шкільна бібліотека, тяжке повітря впливає на здоров'я учнів" [5], "внаслідок сирості і малопросторності, низькості будівлі, повітря важке, що шкідливо впливає на здоров'я учнів. Напівзруйновані стіни пропускають мороз, від чого в класі холодно" [6]. Зрозуміло, що навчатися в таких умовах було, м'яко кажучи, досить незручно, тому за парти сідали тільки ті, хто усвідомлював потребу в освіті. Або ж чий батьки розуміли, що їхня дитина має тільки один шанс вирватися з селянської убогості і вічного наймитування – через грамотність.

Російське самодержавство дозволило функціонування такого роду освітніх закладів, проте матеріальну-фінансову частину їх забезпечення цілковито поклато на прихожан православних храмів. Тому, як уже зазначалося, школа перебувала на громадському утриманні. Проте були й інші джерела фінансування: час від часу деякі кошти передавалися з церковної каси – від 6 до 10 крб.; у 1904–1905 н. р. Єпархіальна учительська Рада теж фондувала 100 крб.; у 1906–1907 р. 60 крб. виділено попечителем школи, місцевим поміщиком О. Янченком; 4,5 крб. прибутку отримували від здачі в оренду шкільного городу. Левова частка отриманих коштів йшла на зарплату вчителя, яка до 1903 р. складала 60 крб., а з нового навчального року була збільшена і становила 160 крб. і в 1906–1907 н. р – 240 крб. Починаючи з 1907–1908 навчального року, Кременецьке повітове управління почало виділяти на зарплату вчителя 300 крб. Тому зібрані селянами кошти, а також грошові фондування попечителя (120 крб.), громада мала змогу використовувати виключно для потреб матеріального забезпечення школи. Деяку суму з отриманих грошей виділяли на ремонт приміщення, оплату роботи сторожа, опалення і освітлення. Як підручниками, так і книгами для читання школярі користувалися безкоштовно, причому незалежно від рівня їх матеріального забезпечення. Зі свого боку, попечитель школи, поміщик О. Янченко цілком безкоштовно забезпечував учнів письмовим приладдям.

Школу відвідували виключно діти православного віросповідання, оскільки, по-перше, нею опікувалася Православна церква, по-друге, представників іншого віросповідання в селі не було. Кількість учнів впродовж 1895-1913 було різною, про що свідчить дані, подані у таблиці [7].

**Динаміка кількісних змін учнів церковно-парафіяльної школи с.Голибіси  
упродовж 1895-1913 рр.**

Навчальний рік	Хлопчики	Дівчатка	всього	Поза школою
1895–1896	29	5	34	27
1897–1898	30	4	34	39
1899–1900	26	4	30	27
1900–1901	26	4	30	41
1901–1902	26	4	30	
1903–1904	25	7	32	59
1904–1905	19	6	25	71
1906–1907	26	8	34	75
1907–1908	35	15	50	65
1908–1909	38	8	46	76
1909–1910	36	12	48	80

1910–1911	31	11	42	88
1911–1912	30	10	40	98
1912–1913	31	9	40	109
1914–1915			39	52

Як видно з таблиці, до навчання в школі було залучено тільки близько половини сільських дітей – від 27 до 55 %. Причин небажання вчитися можна виділити декілька: по-перше, неосвіченість батьків, і, відповідно, відсутність у них потреби в освіті. Поширеними були прислів'я на зразок: "все одно попадею не станеш", "волам хвосту крутити можна й без грамоти". По-друге, низький рівень викладання в школі, оскільки вчителі не мали достатньо високого рівня фахової підготовки. Та, власне, й сама навчальна програма і перелік дисциплін, обов'язкових для вивчення, були нецікавими і не стимулювали учня до мислення. Відштовхувала селян від школи також російська мова навчання, з якою більшість з них, у зв'язку з обмеженістю комунікативних зв'язків, була зовсім не знайома.

Загальний найвищий нагляд за діяльністю шкіл грамоти, згодом перейменованих у церковно-парафіяльні школи, в повіті здійснював єпископ Кременецький. Безпосереднім керівництвом цих навчальних закладів займався Кременецьке повітове відділення єпархіальної училищної Ради, члени котрого розглядали і обговорювали усі питання, що стосувалися шкільної освіти в цьому регіоні. Крім того проблемами початкової шкільної освіти займався повітовий спостерігач ("наблюдатель"), котрий для ознайомлення зі станом навчально-виховного процесу на місцях час від часу здійснював інспекцію місцевих шкіл. Завідувачами церковно-парафіяльних шкіл, в обов'язки яких входив постійний нагляд за їх зовнішнім і внутрішнім порядком, були місцеві священики. У Голибській школі впродовж майже чверті століття такі функції виконували Олександр Савлунинський та потім – Андроннік Рудецький.

Керівництво шкільними справами Кременецького повіту в особі повітового спостерігача ("наблюдателя") та членів повітового відділення скеровували свою діяльність на якісне покращення складу вчительського персоналу. З цією метою під час призначення на учительські посади надавалася перевага таким кандидатам, котрі отримали освіту в середніх або спеціальних педагогічних навчальних закладах і, окрім цього, могли навчати дітей церковному співу. Особи, котрі не мали диплома учителя, мусили здавати встановлений екзамен. Загалом, за підрахунками учених, "в 1911 р. в губернії лише 23,3 % вчителів початкових класів мали спеціальну педагогічну освіту, а вищу – 0,1 %" [8, с. 245]. Для підвищення професійної кваліфікації учителів і покращення їх теоретичної та практичної підготовки діяли місячні педагогічні курси. Перші з них були організовані у Житомирі в 1913 р. "У 1914 році тут діяли курси жіночі педагогічні, співочі і законовчительські" [9, арк. 102]. Через обставини воєнного часу в 1915 р. такі курси не відбулися.

Тодішній голибський учитель Йосип Мовчан слухачем цих курсів не був. Тим не менше, він користувався надзвичайною повагою та учнівською прихильністю юних голибісців та їхніх батьків упродовж не одного десятиліття. З матеріалів щорічних "звітів про стан церковних шкіл Кременецького повіту" дізнаємося, що впродовж 1912-1914 років його разом з колегами (Іваном Гуменюком з Бриківської школи, Марією Юркевич – Жолобецької, Михайлом Гладунцем – Обицької та ін.) було відзначено "за завзяття та досвідченість в навчально-виховному процесі" [9, арк. 104].

Упродовж 1886–1915 рр. у місцевій церковно-парафіяльній школі змінилося семеро вчителів. Усі вони, зазвичай, були вихідцями з селян, тому легше пристосовувалися до побутової невлаштованості, що супроводжувала їх роботу. З когорти перших учителів нововідкритої школи можна назвати Кипріяна Климентієвича Мовчана, родом із сусіднього села Брикова. Упродовж 1897–1902 рр. учнів навчав селянин з Кордишева Прокоп Лизун, який отримав освіту в Шумському народному училищі і мав дворічний досвід роботи. У 1903–1905 рр. школою завідував досвідчений учитель Корнелій Токарусь. Захар Шемуда, селянин за походженням, у 1905 році закінчив Житомирську церковно-учительську школу і в 1906–1907 навчальному році вчителював в Голибісах. Важкі побутові умови змусили його звільнитися, натомість до праці приступив двадцятирічний Василь Занькевич, котрий не мав спеціальної підготовки, а отримав лише домашню освіту. Проте, згідно з свідченнями інспекторів, до роботи ставився старанно і добросовісно. Три роки, упродовж 1909–1912 рр., обов'язки сільської учительки виконувала дочка місцевого священика Олександра Кресович. Свого часу вона закінчила Волинське єпархіальне жіноче училище, мала кількарічний досвід роботи, а 10 червня 1910 р. за сумлінну працю була нагороджена срібною медаллю. Але, знову ж таки, через побутову невлаштованість два роки поспіль вона просила вище керівництво перевести її до іншого місця роботи. Тому в останній довоєнний рік посаду вчителя церковно-парафіяльної школи обійняв син її колишнього завідувача Йосип (Іосиф) Кипріянович Мовчан з Брикова, випускник Білозорецької другокласної школи. До

речі, він, з перервами, викликаними бурхливими подіями 20–40-х рр. ХХ ст., учителював у місцевій школі аж до Другої світової війни.

"Церковно-парафіяльні школи уряд і церква вважали першоосновою релігійного православного виховання. Духовенство розуміло, що із стін цієї школи діти вийдуть із релігійними переконаннями, а якщо діти будуть виховані в душі православ'я, то вони будуть законотрухняними громадянами, вірними церкві і царю" [10, с. 159]. Власне, тому й не дивно, що найважливішим навчальним предметом у школі був Закон Божий. Його викладали місцеві священики: від початку відкриття і до 1907 р. – Олександр Савлунинський, а потім – Андроннік Рудецький. Вони від першого дня перебування дітей в школі навчали їх загальноприйнятими молитвам, пояснювали значення хресного знамення, поклонів, колінопреклоніння, давали також короткі відомості про храм, поведінку в ньому під час богослужіння. Згодом роз'яснювали поняття "Бога", творення світу, трактування Символу віри та десяти заповідей. Під час своєї роботи вони використовували підручники: "Начатки християнського учиння" і "Наставленіє въ Законъ Божиємъ" архієпископа Агафодора [9, арк. 100].

Окрім викладання Закону Божого обов'язковим предметом було навчання дітей церковному співу. В окремих школах повіту були спеціальні учителі співу, проте в Голибській школі такого не було, тому 10–15 дітей – хористів навчав місцевий учитель. Слід зауважити, що це не позначилося негативно на результаті його роботи. Навпаки, повітове керівництво постійно у своїх звітах відзначало Голибський дитячий церковний хор як один із 40 найкращих у Кременецькому повіті.

І учитель і законвчитель займалися не тільки навчанням дітей, але й, навіть більшою мірою, їх вихованням у душі християнської моралі. Важко не погодитися з думкою вітчизняних дослідників, котрі зазначають, що "характерною особливістю діяльності церковно-парафіяльних шкіл було домінування виховних цілей над дидактичними. Головним у такій школі було виховання у школярів набожності, любові до ближнього, правдивості, щирості, поваги до батьків. Виховний процес повинен був стверджувати православне вчення віри і християнської моралі" [11, с. 169–170]. Священик уважно стежив за тим, аби діти акуратно відвідували церкву, виконували обов'язок сповіді і Святого причастя. В присутності вчителя школярі по черзі читали ранкову і вечірню молитви. Учні Голибської школи суворо дотримувалися своєрідного кодексу етичних настанов – правил, вироблених учителями для такого типу навчальних закладів:

Ввійшовши у школу, зніми головний убір, поклонися, усе зайве заховай; не лінуйся, старанно вчись; не вибігай без причин під час уроку з кімнати; уважно слухай свого вчителя; відповідай лише те, що добре завчив; бажай кожному добра і чим можеш допомагай; уникай сварок, бійок, лихих пригод; коли повернешся додому, привітайся, все розклади на місце, розкажи, що вивчив за день [12, с.77]. Слід підкреслити, що вихованню дітей у душі християнської моралі сприяло й те, що перед першим уроком та після завершення останнього школярами обов'язково читалася молитва.

Окремим навчальним предметом упродовж всього навчання в школі викладалася російська мова. З другої половини першого року, крім російської, школярі вивчали церковнослов'янську за підручником Ільминського "Церковно-словянська азбука". З першого року навчання дітей знайомили з арифметикою. До переліку обов'язкових предметів входило також чистописання.

Школярів за порушення дисципліни карали. Серед найбільш поширених покарань можна назвати: догани, зауваження, "стояння на ногах під час уроку", залишення в класі після уроків тощо. Проте випадки тілесного покарання зустрічалися вкрай рідко.

Після закінчення школи учні складали іспит, який давав право отримати свідоцтво. Ті ж, хто його не склав, такого документу не отримували. Існувала також система заохочень. Так, хлопці, котрі продемонстрували гарні успіхи в навчанні, мали пільги на військову повинність. У 1901 році ними, зокрема, могли скористатися два місцеві випускники – Липовий Прокопій Георгійович та Рижук Михайло Іванович [4, арк. 7].

У зв'язку з початком Першої світової війни у 1914 році єпархіальною училищною радою запропоновано при усіх школах відкрити церковно-шкільні попечительства для завідування господарською частиною життя школи і, зокрема, для надання допомоги учням, котрі були дітьми осіб, мобілізованих до російської армії. Серед 40 інших однокласних шкіл повіту, попечительство було відкрито і в Голибській школі. Попечителями, зазвичай, були місцеві селяни, роль яких обмежувалася сприянням завідувачу в доставці опалення та в дрібному ремонті школи. Проте, на відміну від більшості шкіл Шумщини, наприклад, Рохманівської чи Кордишівської, Голибська мала реального попечителя в особі губернського земського гласного Олександра Івановича Янченка, котрий давав гроші на дрібний ремонт школи [9, арк. 108], купував канцелярські приладдя, в 1914 р. за свій рахунок влаштував школярам свято ялинки [13, арк. 308].

Буремні події Першої світової війни, української національно-демократичної революції, а потім – українсько-польського протистояння прокотилися через село, забравши з собою чоловіків-

солдатів, зоставивши натомість вдів та сиріт. У цих умовах годі було й думати про нормальне навчання в школі. Більш-менш нормальний ритм шкільного життя розпочався в міжвоєнний період.

Отже, найнижча ланка системи освіти в Російській імперії – парафіяльні школи, була покликана надати сільським дітям елементарні основи грамотності. Слабо освічені учителі навчали учнів писати, читати та рахувати. Основна увага зверталася не стільки на навчальний, як виховний процес. Завдання священнослужителя полягало у тому, щоб виховувати у школярів християнські чесноти, а також вірнопідданість самодержавству. Однак, особливістю українського варіанту втілення в життя імперської системи освіти можна вважати існування тут національних особливостей: школярі спілкувалися українською мовою, вивчали національні традиції тощо. Наслідком такої діяльності місцевих учителів та священнослужителів, зокрема у досліджуваному нами с. Голибиси, стало виховання тут свідомих українських патріотів.

#### *Список використаних джерел*

1. Ричард Дж. Еванс. На захист історії [Переклад з англ. В.Дмитрука] / Ричард Дж. Аванс. – Львів: Кальварія, 2008.
2. Великий тлумачний словник української мови [укл. і голов. ред. В.Г.Бусел]. – К., 2001. – 1440 с.
3. Сейко Н. Польське шкільництво на Волині-Житомирщині у XIX – поч. XX століття: монографія / Н.Сейко. – Житомир, 2001. – 226 с.; Єршова Л. Жіноча освіта на Волині: монографія / Л.Єршова. – Житомир, 2006.; Коляденко С. Кременецький ліцей у системі освіти на Волині у XIX – першій половині XX століття: монографія / С.Коляденко. – Житомир, 2002; Киричук М.Г. Волинь – земля українська / М.Киричук. – Луцьк, 1995.
4. Державний архів Житомирської області, ф.147, оп. 1, спр. 1.
5. Звіт за 1899/1900 н. р. про стан церковнопарафіяльної школи четвертого благочинного округу, Кременецького повіту другої мирової дільниці Шумської волості в с. Голибисах // Архів автора.
6. Звіт за 1901/1902 н.р. про стан церковнопарафіяльної школи четвертого благочинного округу, Кременецького повіту другої мирової дільниці Шумської волості в с. Голибисах // Архів автора.
7. Звіти за 1895–1913 рр. про стан церковнопарафіяльної школи четвертого благочинного округу, Кременецького повіту другої мирової дільниці Шумської волості в с. Голибисах // Архів автора.
8. Киричук М.Г. Волинь – земля українська / М.Киричук. – Луцьк, 1995.
9. Державний архів Житомирської області, ф.147, оп.1, спр. 495.
10. Бричок О.Б. Організація початкової освіти дітей на Волині (XIX – поч. XX ст.) / О.Бричок // Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія [за ред. проф. Лемківського М.В.]. – Житомир, 2011. – С.159.
11. Велика Волинь: історія освіти і культури: монографія [за ред. проф. Лемківського М.В.]. – Житомир, 2011.
12. Макковейский Н. Педагогика древних отцов и учителей церкви / Н.Макковейский. – К, 1897.
13. Державний архів Житомирської області, ф.147, оп.1, спр. 450.

#### **Владимир Стародубец, Галина Стародубец**

#### **ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ЦЕРКОВНО-ПРИХОДСКОЙ ШКОЛЫ ВОЛЫНСКОГО СЕЛА XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

*В статье, на примере с. Голыбисы бывшей Волынской губернии, рассматривается система функционирования церковно-приходских школ. Обращается внимание на особенности организации в них учебно-воспитательного процесса. Показано условия работы приходских учителей, Делано попытку выделить мотивацию сельского ребенка к учебе.*

*Ключевые слова: церковно-приходская школа, Голыбисы, священнослужители, Кременецкая волость, волынское село.*

#### **Volodymyr Starodubets, Galyna Starodubets**

#### **FEATURES FUNCTIONING CHURCH-PARISH SCHOOL VOLHYNIAN VILLAGE XIX – EARLY XX CENTURY**

*In this article, with the help of the example of Holybisy village (Volyn province in the past), the system of functioning of church – parochial schools is described. Attention is paid to the features of organizing there the process of study and education. Conditions of work for parochial teachers are displayed. The motivation for rural children to study is determined.*

*Key words: church-parish school, Holybisy, clergymen, Kremenets district, Volyn village.*